

В. М. Степанчук

АРТЕФАКТИ І МОДИФІКОВАНІ КАМ'ЯНІ ОБ'ЄКТИ МЕДЖИБОЖУ: спостереження над матеріалами 2008—2009 рр.

У статті наведено характеристику кам'яних артефактів та знахідок модифікованих кам'яних об'єктів, виявлених у 2008—2009 рр. на місцезнаходженні Меджибіж.

Ключові слова: ранній палеоліт, Східна Європа, Меджибіж.

Результати робіт фахівців-четвертинників свідчать про те, що основний палеонтологічний комплекс місцезнаходження Меджибіж поблизу однойменного смт. Летичівського р-ну Хмельницької області датується часом міндель-риського міжльодовиків'я [Ласкарев, 1914; Бондарчук, 1931; Гожик, 1969]. Із відкладів, які містять фауністичні рештки, походять також знахідки обробленого кременю. Безумовний пріоритет у знахідках тут таких предметів, вірному їх трактуванню і оцінці значення пам'ятника для вітчизняного палеолітознавства належить В.К. Пясецькому [Пясецький, 2001].

У процесі розкопок 1990-х рр. артефакти фіксувалися в літогоризонтах 3 (дофінівський ґрунт за В.К. Пясецьким), 7 (заплавна фація алювію, представлена важким коричневим супіском із марганцево-залізистими стяжіннями) і 12 [Пясецький, 2001]. Цей останній, 12-й горизонт, складений кварцевими світло-сірими, місцями яскраво-бурими, пісками і включає окремі уламки сарматського вапняку ооліту, дрібні слабо окатані крем'яні гальки, великі пласкі крем'яні гальки «морського типу окатаності», а також поодинокі артефакти [Пясецький, 1996]. Горизонт 12 підстиляється гранітами. Згідно з Л.І. Рековцем, саме нижня частина нашарувань містить кам'яні артефакти.

За даними цього дослідника, вони пов'язані з тонким прошарком щільного глинистого седименту, який перекриває граніти і підстиляє відклади першого алювіального циклу Меджибожа [Rekovets et al., 2007]. Власне археологічна колекція, опублікована В.К. Пясецьким [2001] та Л.І. Рековцем [2001], включає скребло, кілька сколів та скалок, нуклеподібний артефакт і скол із пісковика.

Влітку 2008 р. короткотерміновою рекогносцировкою, проведеною під час палеонтологічних досліджень Л.І. Рековця автором і С.М. Рижовим, було встановлено наявність шару, який містить четвертинну фауну і, водночас, гарно збережені крем'яні вироби. З'ясувалося також, що частина кісток має пошкодження, безпосередньо пов'язані з діяльністю давньої людини [Stepanchuk, 2009; Stepanchuk et al., 2010; Степанчук, Рижов, 2010]. У 2009 р. на місцезнаходженні в районі т. зв. «розкопу біля каменя», було закладено розкоп загальною площею близько 23 м². Утім, товща відкладів виявилася непорушеною роботами минулих років лише на ділянці близько 3 м², а ще близько 10 м² становили неповністю пробрану нижню частину нашарувань. Крім того, зачисткою було досліджено загальний розріз [Степанчук і ін., 2010].

Непорушені ділянки були виявлені у 2009 р. лише у західній частині основного розкопу. Вони пробиралися ножами, із постійним планіграфічним і стратиграфічним контролем, 3D-фіксацією знахідок та інш. необхідними процедурами. У процесі цих робіт у відкладах завадівського горизонту стадії z_{v_3} (за Ж.М. Матвіїшиною та С.П. Кармазиненком), у 12-му [Пясецький, 2001] або в 15-му і 16-му (за А.Л. Чепалигою та Л.І. Рековцем) [Rekovets et

al., 2007] літологічних горизонтах, що теж відносяться згаданими авторами до завадівського (лихвінського, гольштейнського, міндель-риського) часу, були виявлені фауністичні залишки, у т. ч. із різними пошкодженнями, поодинокі крем'яні гальки та їх фрагменти, об'єкти з інших порід каменю, частина яких демонструє ознаки навмисної модифікації. У попередньому плані, в процесі робіт 2009 р. у межах виділеного А.Л. Чепалигою 15-го горизонту розрізнялося кілька субгоризонтів. Дрібніший підрозділ був проведений із метою встановлення можливої різниці стану збереженості та складу фауністичних решток і артефактів у їх вертикальному заляганні.

Археологічна колекція місцезнаходження суттєво поповнилася новими знахідками, були виявлені нові цікаві аспекти. Зупинимося детальніше на аспектах дослідження серії кам'яних об'єктів, до яких належать наступні категорії: модифіковані камені, модифіковані крем'яні гальки, вироби з кременю.

МОДИФІКОВАНІ КАМЕНІ

Поверхня гранітного цоколя, яка перекрита 15-м і 16-м літологічними горизонтами, різною мірою всяйна блоками, валунами й валунчиками із згладженими поверхнями, максимальними розмірами від 25 до 130 см. Оскільки природною нормою на місцезнаходженні є, умовно кажучи, «великий камінь зі згладженими, окатаними поверхнями», то в процесі розкопок спеціальна увага приділялася аномальним окремостям, що зустрічалися у неперевердженному стані: нестандартної форми, невеликим за розмірами, особливо гострокутним. Таким об'єктам надавали індивідуальний номер і вони були введені в базовий опис знахідок. Частина таких каменів демонструє краще або гірше виражені ознаки модифікацій.

Були проаналізовані закономірності розподілу індивідуальних знахідок каменю у колонці відкладів; результати викладені у табличному вигляді (табл. 1, 2). Таблиці також містять відомості щодо знахідок кременю (дані після плюса).

Як бачимо (табл. 1), спостерігаються наступні закономірності: у верхньому субгоризонті 15 шару знахідки каменю виявилися найменш чисельними; загалом знахідок у 15 горизонті приблизно на третину більше, ніж у горизонті 16; знахідки обох горизонтів рівномірно поширені по дослідженій площі.

Розмірність фрагментів каменю — від 2 до 17 см. Чисельно переважають фрагменти розмірами 2—3 см. Спостерігається виразна тенденція збільшення розмірів фрагментів від верхніх субгоризонтів до нижніх.

Частина каменів демонструє більш або менш виразні ознаки модифікацій (табл. 3, 4).

Можна розрізняти як окремі камені з ознаками оббивки, так і скалки-відходи такої об-

бивки. Модифікована сировина (переважно, середньозернисті граніти) дуже специфічна і, як правило, не дає змоги легко і однозначно «прочитати» послідовність, напрям і число сколів. У той же час, зустрінуті в різному поєднанні такі ознаки, як контури негативів, гострі кути між сусідніми поверхнями, наявність інтенсивно окатаних і неокатаних поверхонь, серійність

Таблиця 1. Індивідуальні камені та кремені в цілому, розподіл по вертикалі

Шар	Квадрат			Усього	Шар	Усього
	13e	14e	15e			
15; 15a	2	—	—	2	15	18 + 5
15b	1	3 + 2	4 + 2	8 + 4		
15b/c; 15c	6 + 1	—	2	8 + 1		
16a; 16	5 + 2	7	3	15 + 2	16	15 + 2
Усього	14 + 3	10 + 2	9 + 2	33 + 7	—	33 + 7

Таблиця 2. Індивідуальні камені та кремені, розподіл за розмірами

Шар	Розміри, см														Усього
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	13	14	17		
15; 15a	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
15b	4	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
15b/c; 15c	—	3	—	1	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	7
16a; 16	—	5	1	1	1	—	—	1	2	2	1	—	1	—	15
Усього	5	9	1	5	5	1	—	1	2	2	1	1	1	—	34

Таблиця 3. Індивідуальні камені та кремені з виразними ознаками навмисної модифікації

Шар	Квадрат			Усього	Шар	Усього
	13e	14e	15e			
15; 15a	—	—	—	—	15	1 + 2
15b	1	+2 *	—	1 + 2		
15b/c; 15c	—	—	—	—		
16a; 16	1	1	—	2	16	2
Усього	1	1 + 2	—	3 + 2	—	3 + 2

* Зі знахідками 2008 р.

Таблиця 4. Індивідуальні камені та кремені з вірогідними ознаками навмисної модифікації

Шар	Квадрат			Усього	Шар	Усього
	13e	14e	15e			
15; 15a	—	—	—	—	15	4
15b	—	—	—	—		
15b/c; 15c	3	—	1	4		
16a; 16	1 + 1	2	2	5 + 1	16	5 + 1
Усього	4 + 1	2	3	9 + 1	—	9 + 1

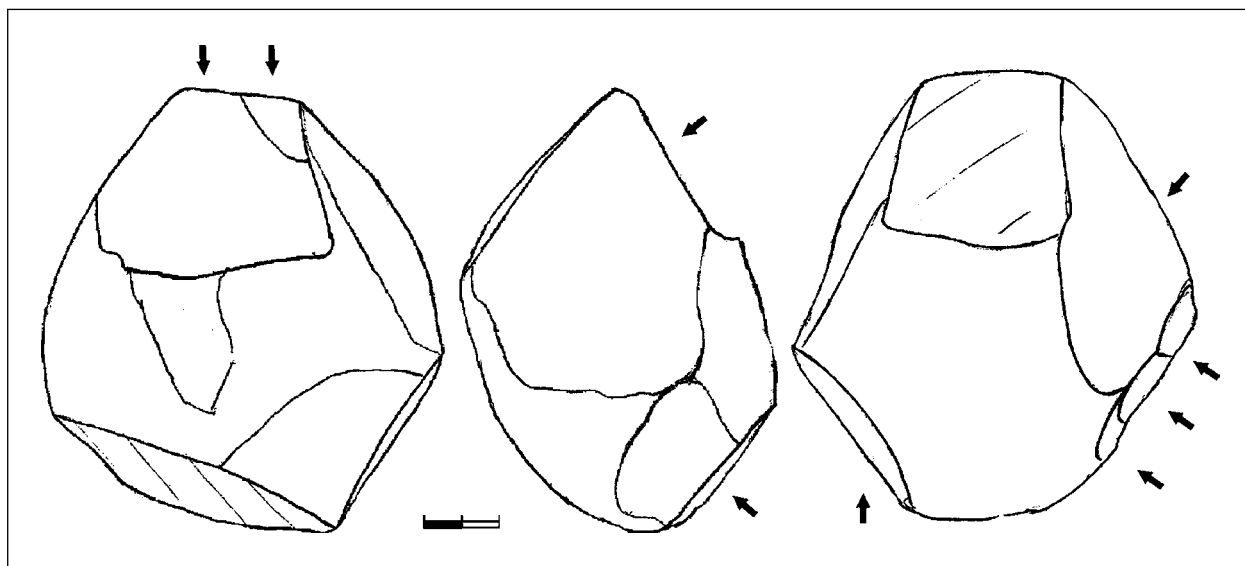

Рис. 1. Меджибіж. Чопінг із темно-сірого граніту. Стрілками показано напрямок сколів оформлення виробу

у повторенні «неприродних» форм валунчиків, певна система оббивки, аналоги відбивної площадки, спинки й черевця дозволяють виокремити низку артефактів і ще групу предметів, що можливо відносяться до артефактів.

До безсумнівно, на наш погляд, видозмінених рукою людини кам'яних артефактів Меджибожа, належать: чопінг на окремоті темно-сірого граніту (рис. 1); предмет, який типологічно нагадує овальний біфас (рис. 2, 3); три сколи з подібного світло-сірого з темними вкрапленнями граніту (рис. 2, 1, 4); крайовий скол із плитки шаруватої крем'янистої породи (рис. 2, 2) та деякі інші предмети.

Попередній висновок про використання в Меджибожі граніту як сировини для кам'яних знарядь, зрозуміло, не можна віднести до звичних. У той же час практика використання таких порід на ранніх стадіях палеоліту мала місце, хоча, безумовно, перевага, за наявності вибору, віддавалася іншим матеріалам. Джерела повідомляють про гранітні вироби — іноді поодинокі, іноді серійні, в залежності від ступеню нестачі сировини, — переважно в нижньому палеоліті Африки і Азії, хоча є вказівки і на наявність таких виробів у галькових індустріях Європи [Braun et al., 2008; Chauhan, 2009; Howell, Clark, 2004 [1964]; Leakey, 1994; Momin, 1995; Nelson, 1993; Pappu, 2001 та ін.]. У середньопалеолітичний час використання граніту стає ще більш рідкісним, хоча про такі факти повідомляють і для азійського, і для європейського континенту (напр.: [Vaquero et al., 2004; Bargally Ferrerons, 2008]).

Наскільки складною є оббивка граніту за умови дотримання палеолітичної технології? Чи піддається він взагалі планованій модифікації? У польових умовах було проведено кілька експериментів. Для розщеплення використовували окремоті гранітів із різних родовищ Хмель-

ниччини та Житомирщини. Для виготовлення чоперів, чопінгів і рубил із середньозернистого граніту слугували окремоті граніту, що походять безпосередньо з Меджибізького місцезнаходження. Як відбійник використовували окремоті такої ж сировини. Як з'ясувалося, обробка не вимагає ніяких особливих мускульних зусиль і, застосовуючи навички, отримані при роботі з ізотропними породами, цілком можливо отримати виріб планованої форми. У той же час, матеріал виявився, як і слід було очікувати, набагато менш передбачуваним, аніж кремій чи шерт — вироби виходили грубими, тонке доведення принципово неможливе, контури негативів сколів найчастіше читаються погано, відходи оббивки часто складені аморфними скалками й уламками. Серед останніх, однак, є поодинокі предмети, які мають ознаки сколів. Так само й серед кінцевих продуктів можна розпізнати навмисність форми, відновити схему обробки та, інколи, реконструювати послідовність знять. У цілому ж продукти експерименту виявилися принципово подібними до матеріалів, виявлених на місцезнаходженні в процесі польових робіт.

МОДИФІКОВАНІ КРЕМ'ЯНІ ГАЛЬКИ

У самій нижній частині колонки відкладів, фактично на поверхні плити, зустрічаються крупні плоскі крем'яні гальки, інтенсивно окатані. Сировина в них сірого забарвлення, середньо- і грубозерниста. Такий кремій не відомий у виробках, проте окремі гальки безумовно були навмисно трансформовані.

Зокрема, в колекції є практично повний, за винятком одного невеликого фрагменту, складень видовженої грушоподібної сплющеної

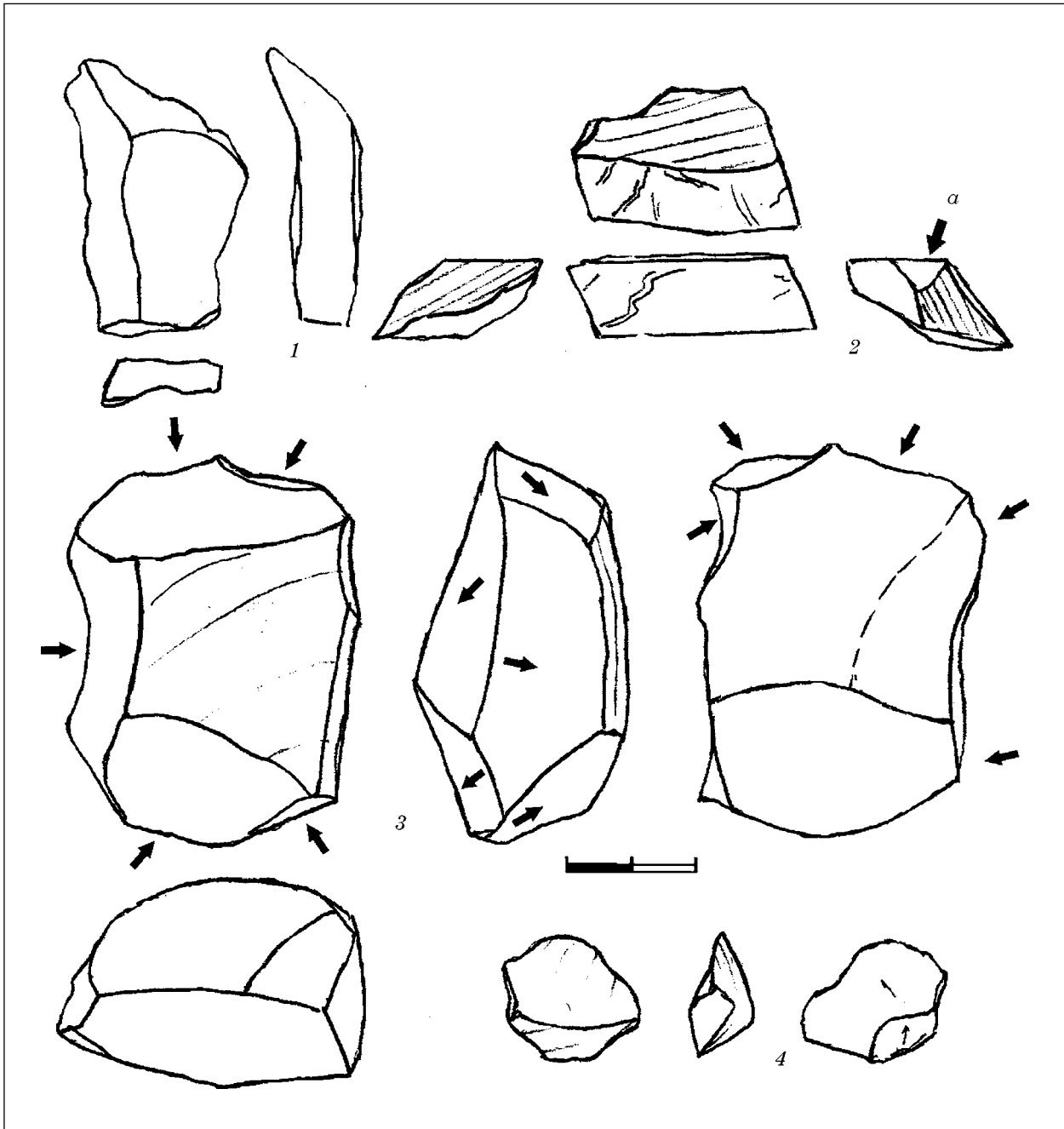

Рис. 2. Меджибіж. Сколи (1, 2, 4), відщеп з ретушшю (2), овальний біфас (3) із граніту (1, 3, 4) та крем'янистої породи (2). Стрілками показано напрямки сколів

гальки з трьох фрагментів. Кремій сірий, із зеленкуватим відтінком, із цяточками включень світлішої забарвленості та досить товстою кіркою. Поверхня гальки сіра і світло-сіра, окатана, на ній простежуються ділянки озалізнєння, які утворилися ще до фрагментації.

Одна з довгих кромки гальки демонструє один окремий і три суміжні між собою вирази негативи, причому удари наносили в поперемиї манері. Прилегла ділянка кромки (ребра) гальки з переходом на торцеву частину також має негативи, але дрібніші і менш виражені. Метою зазначеної обробки ще цілої на той момент гальки, мабуть, було отримання

гострих ребер. Проте, ця мета не була досягнута: товста кірка завадила дістатися до власне крем'яної серцевини.

Причиною фрагментації є навмисний (?) потужний удар у середню частину гальки (читається точка удару і конус ударного горбка). Такий удар міг мати на меті отримання скалок із гострими ріжучими краями, і в такому випадку він був вдалий. Два фрагменти складня були виявлені в 2009 р. (13e сл. 16; 14d сл. 16a), ще один походить із нижнього горизонту нашарувань із розкопок Л.І. Рековця 2000 р. Фрагменти знаходилися на віддалі 80 см один від одного.

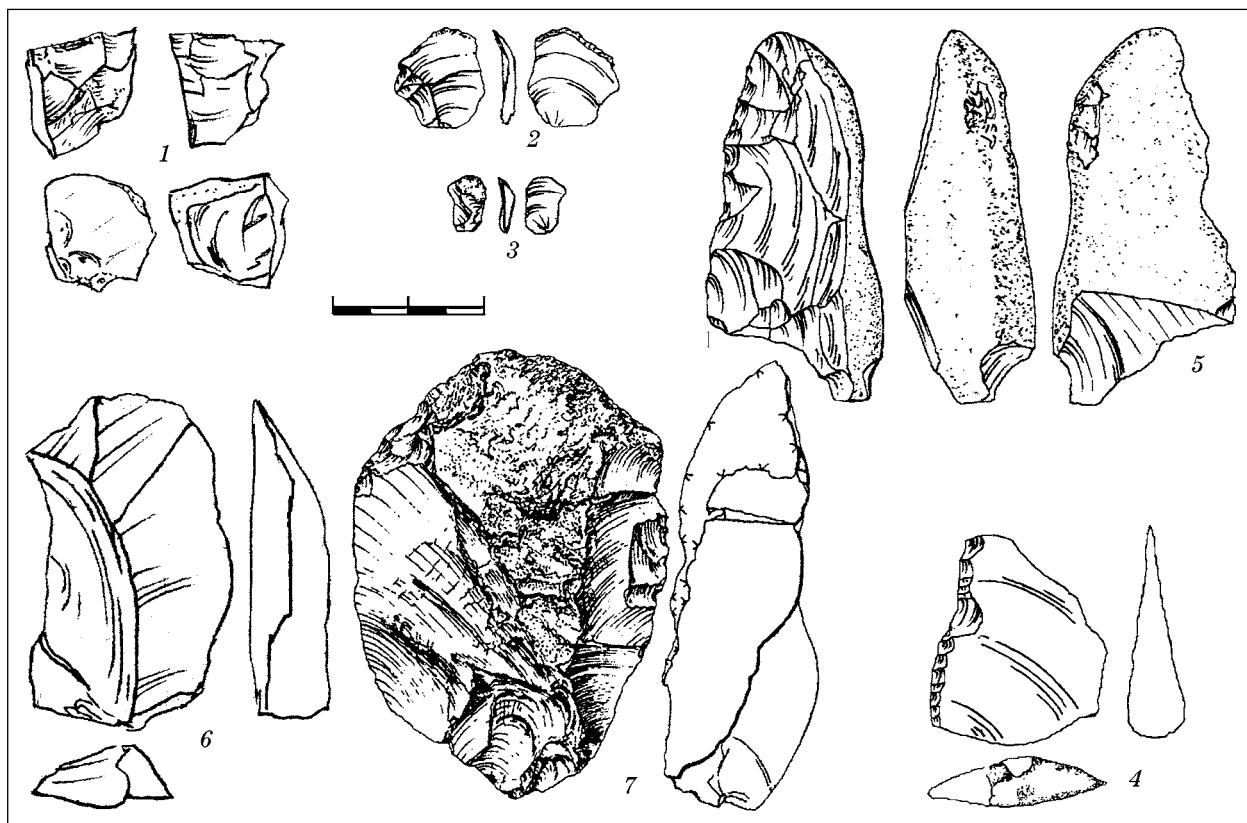

Рис. 3. Меджибіж. Крем'яні: мікро-нуклеус (1), сколи з ретушшю (2, 4, 7), луска (3), знаряддя на гальці (5), скол (6) (4 — за В.К. Пясецьким [2001], 7 — за Л.І. Рековцем та ін. [2007])

ВИРОБИ З КРЕМЕНЮ

Для виготовлення нечисленних крем'яних артефактів використовували коричневий тонкозернистий кремій, за даними В.К. Пясецького, приносний. Лусочка і мікровідщеп із ретушшю були виявлені у 2008 р. у кв. 14е 15-го літологічного горизонту — на ділянці, прилеглій безпосередньо до площі, розкритої розкопом 2009 р. Єдиний артефакт 2009 р., виготовлений із такої сировини, був виявлений в останці седиментів 16-го горизонту на кв. 10с (рис. 3, 1). Формально це нуклеус для мікровідщепів (розміри $20 \times 20 \times 21$ мм). Дивує, що при розщепленні такого маленького предмету застосовувався, як свідчать характерні ознаки, прямий удар жорстким відбійником у поєднанні з потужним силовим імпульсом.

Згадані вироби з кременю, поряд із опублікованими рані-

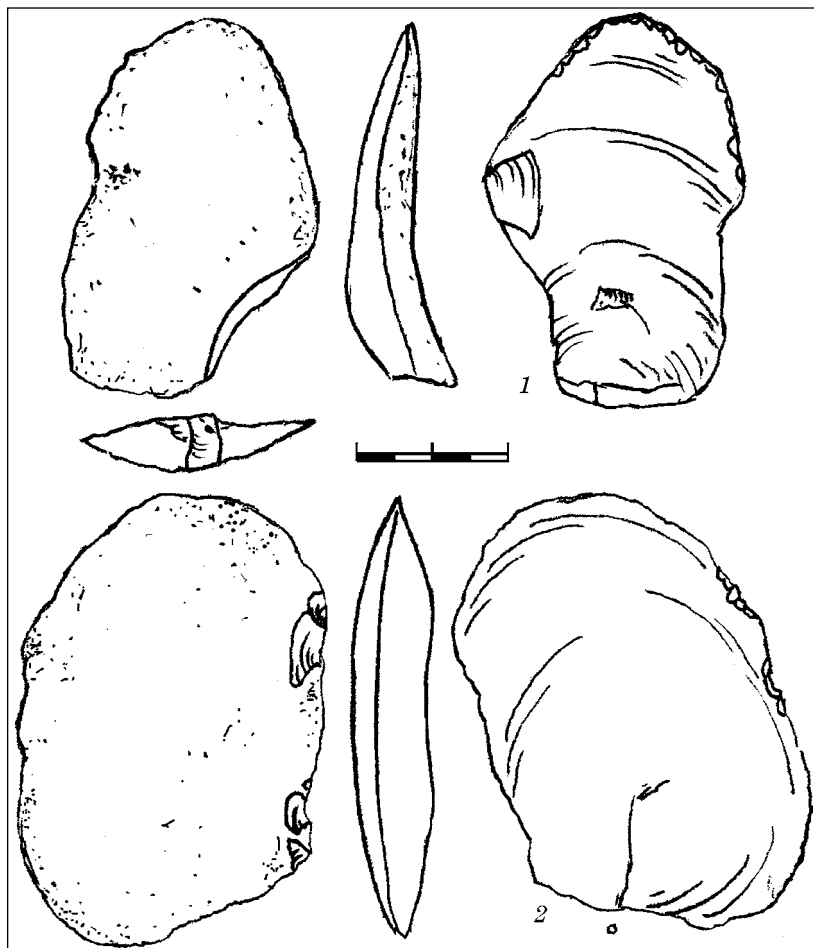

Рис. 4. Меджибіж. Крем'яні сколи з ретушшю використання (?)

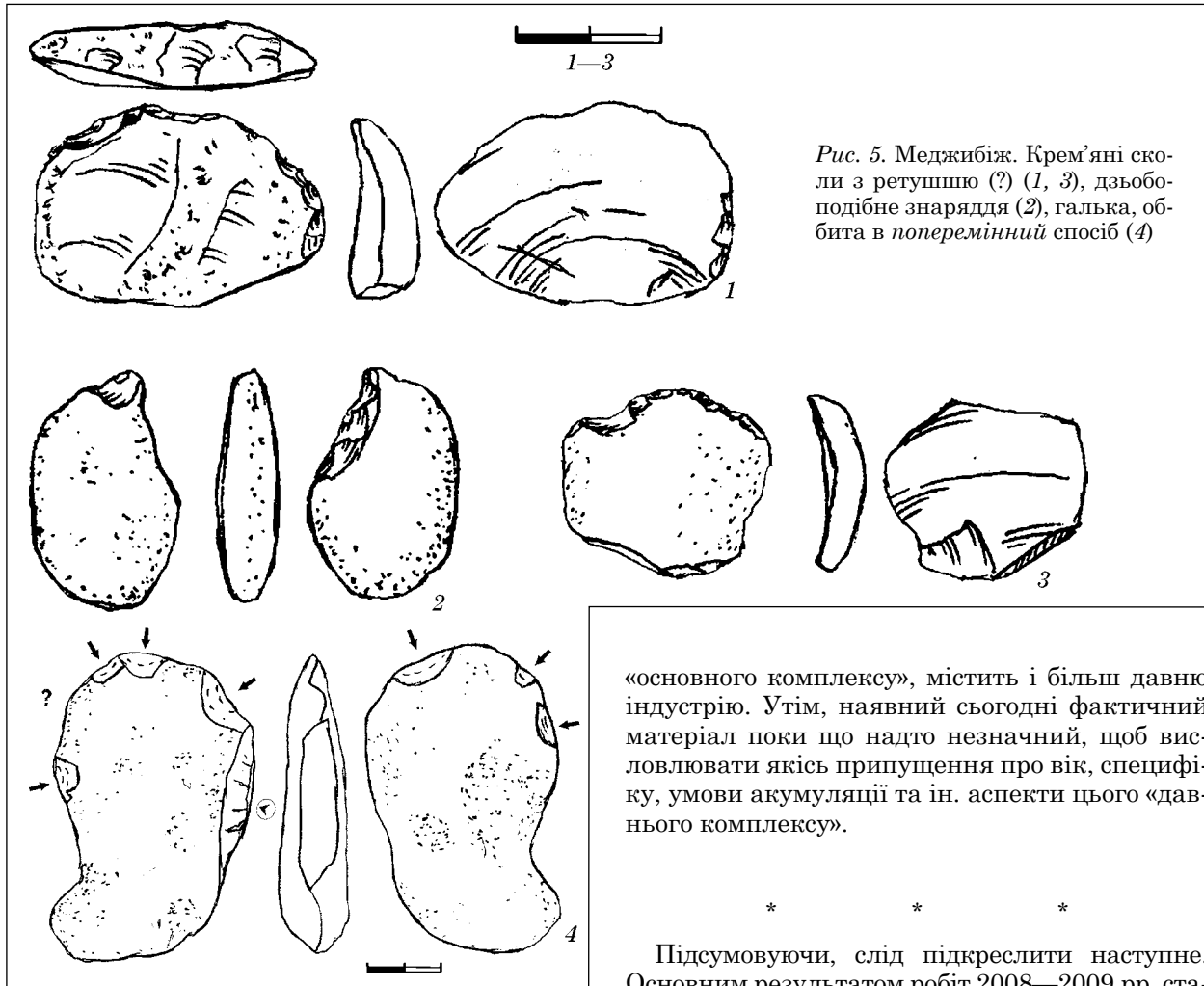

Рис. 5. Меджибіж. Крем'яні сколи з ретушшю (?) (1, 3), дзьобоподібне знаряддя (2), галька, оббита в поперемінний спосіб (4)

«основного комплексу», містить і більш давню індустрію. Утім, наявний сьогодні фактичний матеріал поки що надто незначний, щоб висловлювати якісь припущення про вік, специфіку, умови акумуляції та ін. аспекти цього «давнього комплексу».

* * *

Підсумовуючи, слід підкреслити наступне. Основним результатом робіт 2008—2009 рр. стало отримання вагомих аргументів на користь археологічного статусу місцезнаходження Меджибіж. Було виконано палеопедологічне дослідження розрізу і підтверджено завадівській вік шарів, які містять артефакти і фауну великих наземних ссавців. Уперше були отримані вказівки на можливу наявність у межах місцезнаходження кількох різночасових нижньопалеолітичних комплексів. Безперечний інтерес викликає серія виробів із граніту, яка містить чопшінги, чопшери і відходи їх виготовлення. Жодних аналогів жилої поверхні, що добре збереглася, роботами 2009 р. не виявлено, а висхідний культурний горизонт є, безумовно, пошкодженим. Поки що нема однозначних вказівок ані на обставини накопичення культурних решток, ані на послідовність, умови та чинники подальшого руйнування жилої поверхні і перевідкладення решток життєдіяльності.

Насамкінець слід наголосити, що подальші дослідження місцезнаходження видаються необхідними, а сама пам'ятка становить собою унікальне для України джерело до реконструкції раннього епізоду залюднення рівнинних просторів на схід від Карпат.

Подяка. Робота частково підтримана грантом НАНУ—РГНФ 04-09.

ше сколами і знаряддями на сколах та уламках гальок [Пясецький, 2001; Рековец, 2001а, 2001б; Stepanchuk, 2009; Stepanchuk et al., 2010] (рис. 3; 4) характеризуються однаковим рівнем збереженості, практично не окатані, мають «свіжий» вигляд, хоча й дещо люстровані. Умовно ці вироби можуть бути віднесені до т. зв. «основного комплексу». У матеріалах Меджибожа є також предмети, які різко відрізняються від згаданих вище.

Йдеться про інтенсивно окатані, покриті темним люстром, поодинокі кремні з ознаками навмисної обробки. Про них нічого не повідомляє В.К. Пясецький, але вони є в матеріалах Л.І. Рековця і були зустрінуті також у 2009 р. в тріщинах і западинах між каменями, практично на самому гранітному цоколі. Суттєво, що сировиною слугував сірий середньозернистий кремій. Серед знахідок (рис. 5, 1—4): дзьобоподібне знаряддя на гальці або еродованому сколі, відщепи з ретушшю, сколи-відходи оббивки гальки та плоска галька, що має уздовж одного з кінців серію з шести-восьми негативів, які розташовані послідовно та утворені поперемінними ударами, нанесеними з протилежних поверхонь.

У цілому складається враження, що місцезнаходження, разом із матеріалами т. зв.

Бондарчук В.Г. Фавна солодководних покладів Меджибожа // Збірник пам'яті академіка П.А. Тутковського. — К., 1931.

Гожик П.Ф. О возрасте меджибожской фауны // Материалы по четвертичному периоду Украины. — К., 1969.

Ласкарев В.Д. Геологические исследования в Юго-Западной России. 17-й лист 10-верстной карты Европейской России. — СПб., 1914.

Пясецкий В.К. О раскопках среднеашельского местонахождения Меджибож на р. Южный Буг в 1996 году // НА ІА НАН України. — 1996/37.

Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua. — К., 2001. — Вып. 3—4. — С. 125—134.

Рековец Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // Vita Antiqua. — К., 2001а. — Вып. 3—4. — С. 135—137.

Рековец Л.И. Меджибож — местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. — К., 2001б. — Вып. 35 (6). — С. 39—44.

Степанчук В.Н., Матвишинна Ж.Н., Кармазиненко С.П. Отчет о рекогносцировочных раскопках в Легичевском р-не Хмельницкой области в 2009 г. // НА ІА НАН України. — 2009.

Степанчук В.Н., Рыжов С.Н. Рекогносцировка местонахождения Меджибож в 2008—2009 гг. // АДУ 2009 р. — К., 2010. — С. 385—386.

Степанчук В.М., Рыжов С.М., Матвишинна Ж.М., Кармазиненко С.П. Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджибож: результати 2008—2009 рр. // Кам'яна доба України. — 2010. — Вып. 13. — С. 33—44.

Bargally Ferrerons A. Variability of the levallois and discoid methods at the middle Paleolithic of north-east Catalonia: Puig Mari (Macanet de la Selva) and Can Planiol (Santa Coloma de Farners) // Annali dell'Universita degli Studi di Ferrara Museologia Scientifica e Naturalistica volume speciale. — 2008. — P. 17—21.

Braun D.R., Plummer T., Ditchfield P. et al. Oldowan behavior and raw material transport: perspectives from the Kanjera Formation // Journal of Archaeological Science. — 35. — 2008. — P. 2329—2345.

Chauhan P.R. Paleolithic exploitation of rounded and sub-angular quartzites in the Indian subcontinent // Lithic Materials and Paleolithic Societies. — 2009. — P. 97—115.

Howell F.C., Clark J.D. Acheulean Hunter-Gatherers of Sub-Saharan Africa // African ecology and human evolution Routledge. — London, 2004. — P. 458—533.

Leakey M.D. The Masek Beds and sites in uncertain stratigraphic positions // Olduvai Gorge, 1951—1961: Excavations in beds III, IV, and the Masek beds. — 1994. — P. 116—129.

Momin K.M. Recent discovery of prehistoric sites in the Ajibode area of Ibadan, Nigeria: a preliminary report // Nyame Akuma. — 1995. — 44. — P. 38—42.

Nelson S.M. The archaeology of Korea. — Cambridge, 1993.

Pappu Sh. Introducing Indian Prehistory // Teaching South Asia. — 2001. — Vol. I, N. 1 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://projectsouthasia.sdstate.edu/TSA/VIN1/Pappu.htm>

Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. — 2007. — 160. — P. 70—80.

Stepanchuk V.N. Medzhibozh, Ukraine: early Middle Pleistocene evidence of human dispersal at the East European Plain // Древнейшие миграции человека в Евразии. — Новосибирск, 2009. — С. 291—300.

Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh. The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current Evidence // Quaternary International. — 2010. — 223—224. — P. 131—142.

Vaquero M., Rando J.M., Chacyn M.G. Neanderthal Spatial Behavior and Social Structure: hearth-related assemblages from the Abric Romanн Middle Palaeolithic Site // Settlement Dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age — Tübingen, 2004. — T. II. — P. 367—392.

В. Н. Степанчук

АРТЕФАКТЫ И МОДИФИЦИРОВАННЫЕ КАМЕННЫЕ ОБЪЕКТЫ МЕДЖИБОЖА: наблюдения над материалами 2008—2009 гг.

Палеонтологическое местонахождение у Меджибожа Хмельницкой обл. хорошо известно в среде специалистов по изучению четвертичного периода. В 1950-х гг. здесь были обнаружены первые предметы из камня, предположительно обработанные рукой древнего человека. В конце 1990-х — начале 2000-х гг. появились новые сообщения о наличии здесь археологических материалов в отложениях миндель-рисского возраста (~400 тыс. л. назад). В 2008—2009 гг. экспедицией ІА НАНУ и КНУ им. Т. Шевченко с участием сотрудников ІГ НАНУ и ЗІ НАНУ на местонахождении были проведены рекогносцировочные работы, которые подтвердили археологический статус памятника и выявили несомненную перспективность дальнейшего археологического исследования. В предложенной статье охарактеризованы каменные артефакты и находки модифицированных каменных объектов.

V. N. Stepanchuk

ARTIFACTS AND MODIFIED STONE OBJECTS OF MEDZHIBOZH: observations on the materials of 2008—2009

The Paleontological locality nearby Medzhibozh of Khmelnytsky region is well known among the experts on the Quaternary period. The first lithic items likely worked by prehistoric man were found here in the course of 1950th. New reports about the recovery of archaeological materials in the sediments aged to the Mindel-Riss (ca. 400 Ka BP) were published during the late 1990th and early 2000th. The prospecting and reconnaissance works conducted in 2008—2009 by the expedition of IA NASU and Kiev Taras Shevchenko NU with the involvement of experts from IG NASU and ZI NASU confirm the archaeological status of the locality and reveal the obvious perspectives of the further archaeological investigations. The proposed article describes the stone artifacts and modified stone objects.